

En runstav från Tierps socken

ERIK och KERSTIN BERG

Tryckta årligen omarbetade almanackor blev vanliga i Sverige först under 1700-talet. För att hålla reda på årets gång utnyttjade man i äldre tid en evighetskalender, gärna skuren i trä, och i Uppland ofta formad som en stav. En sådan evighetskalender kallades rimstav, där rim betyder tideräkning. En annan och numera vanligare beteckning på rimstaven är runstav, eftersom tecknen på staven påminner om runorna i den 16-typiga runraden. Dessa tecken kallas i fortsättningen för runor, även om deras utseende kan skilja sig en hel del från motsvarande tecken i runraden. Runor var lättare att rista i trä än latinska bokstäver. När runstavarna ristades var inte heller de gamla runtecknen så främmande.

De äldsta runstavarna kom till vid en tid, då kyrkan satte sin prägel på det dagliga livet, och de syftade i första hand till att göra det lättare för gemene man att hålla reda på de otaliga kyrkliga högtiderna. De flesta helgdagar, som inte var söndagar, inträffade vid samma datum år

från år och kunde därför utmärkas på en evighetskalender. Information om vilka helgon som skulle uppmärksammas gavs genom på staven utskurna symboliska bilder.

I Nils Lithbergs artikel, Kalendariska hjälpmedel, i Nordisk Kultur, del XXI, kan man läsa följande: "Runstavarna tillvunno sig mycket tidigt forskningens och museernas uppmärksamhet. Antalet i trä skurna runkalendrar torde uppgå till omkring 1.000. Av dessa anträffas ett icke föraktligt antal i utländska samlingar, och det finns knappast ett museum av betydenhet i Europa, där man inte äger åtminstone någon runstav. Som exempel må nämnas Helsingfors, Dorpat, Moskva, Kiev, Berlin, Hamburg, Köpenhamn, Oslo, Edinburgh, London, Leyden, Paris, Orléans, Luzern, Genève, Madrid, Vatikanen. Det tidiga museiintresset har icke varit till fördel för tillvaratagandet av uppgifter om härkomsten, men oftast kan den ändå bestämmas, åtminstone till det stift, inom vilket kalendern till-

verkats. Endast för Dalarna är proveniensen bättre känd genom att ett betydande antal av dessa runstavar fanns kvar i gårdarna, då Nordiska museet började sin insamlingsverksamhet.”

I en kunglig skrivelse av den 20 maj år 1630 föreskrevs, att rikets antikvarier skulle insamla uppgifter bland annat om förekomsten av runstavar. Därför vet vi att omkring 1630 fanns i Fresta socken i Uppland 14 runstavar, 44 personer förstod dem och en kunde skära stavar. I grannsocknen Hammarby fanns 22 stavar och 50 personer förstod dem.

Sedan gammalt äger Upplandsmuseet fyra runstavar. Tack vare Constance Anderssons donationsfond har samlingen nyligen kunnat utökas genom inköp av ännu en runstav. Den köptes på en auktion år 1996. Säljaren har tyvärr inte kunnat lämna några upplysningar om tidigare ägare.

Det kan emellertid inte råda någon tvekan om, var och när den nyförvärvade runstaven tillverkats. På handtaget finns nämligen en inskription: "ANO 1741 DEN 2 MAJ GIORDS DENA RIMSTAF HÄR UTHI RINGFARE OCH TIERP SOKN AF NILS PERS.

I fortsättningen kallas staven "Nils Pers stav". Det är naturligt att man ställer frågan: Vem var Nils Pers? Tack vare Anders Mossberg i Tierp kan vi besvara denna fråga. Han fann Nils Pers eller Nils Persson som han kallas i officiella handlingar, i en släktutredning, som

gjorts av hans hustru Ingrid. Nils Persson, var hennes farfars mormors farfar.

Nils Persson föddes i Eskesta i Tierps socken den 7 mars 1727. När han den 2 augusti 1749 gifte sig med pigan på Fors sätesgård, Maria Olofsdotter, bodde han i Skuberget i Tierp. Efter giftermålet flyttade han och hustrun till Storbultebo och bodde där en tid. Båda avled emellertid i Skuberget, Nils den 13 april 1790 i "bråk" (bräck), Maria den 8 maj 1812 "av ålderdom". Enligt en karta från 1762 ingick torpen Ringfari och Skuberget i byn Mickelsbo i Tierps socken. Anders Mossberg har fäst vår uppmärksamhet på att Ring-faren enligt Rietz dialektlexikon betyder "som lätt kan kringfaras, om ägor".

En kvalificerad gissning är att Nils Persson var dräng i Ringfare, när han som 14-åring skar den intressanta runstaven. Vid den tiden var runstaven ett populärt kuriosaobjekt, och det hade varit naturligt, om den gjorts för avsalu. Så tycks emellertid inte ha varit fallet. Då skulle inte tillverkarens namn ha framhävts på det sätt som skett. Staven har tydligen tillkommit som ett resultat av hobbyverksamhet. Den är ett mycket vackert exempel på uppländsk hemslöjd, och man förvånas över att den gjorts av en 14-årig dräng.

Runstavens snidade handtag påminner något om de svärdlika handtag som var vanliga på uppländska runstavar, en kavel och på vardera sidan om den en

T.v.: Figur 1 Nils Pers stav, Upplandsmuseets inv nr UM 26.846.

Raden av bilder börjande med nyårsdagens höjda horn.

Mitten: Figur 2 Veckostaven med januari och början av februari.

T.h.: Figur 3 Gyllentalstaven med uppgifter om antalet dagar i månaden.

Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Figur 4. Det snidade handtaget på Nils Pers stav med en del av inskriften synlig.
Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

vulst eller knoppliknande ansvällning, som på ett medeltida eller förhistoriskt svärdfäste. På Nils Pers stav finns på vardera sidan om kaveln en rundad ansvällning ornerad med uddsnitt. Men kaveln är inte formad som på ett svärd utan snarare som ett timglas med ett tjockare genombrutet parti i mitten. Runt det genombrutna partiet är inskriften dekorativt fördelad på de nio sidorna. Det genombrutna partiet och dekoren har likheter med genombrutna spirformiga linfästen dekorerade med uddsnitt, som finns i Upplandsmuseets samlingar, och andra uppländska snidade och dekorerade friargåvor.

För att på en runstav markera årets dagar upprepade man 52 gånger de 7 "dagrunorna", som svarade mot de 7 första runorna i runraden. Eftersom ett normalt år består av 365 dagar tillfogade

man en runa, vilken blev densamma som den som inledde året. För att hålla reda på vilken veckodag det var, utgick man från "söndagsrunan". Eftersom söndagarna infaller med 7 dagars mellanrum kom de att betecknas med samma runa under hela året. Vid varje årsskifte bytte man ut gällande söndagsruna mot närmast föregående runa bland dagrunorna. Under ett skottår måste man modifiera sitt sätt att läsa runstaven. Skottdagens runa räknades dubbelt, och man gjorde en extra förskjutning bakåt av söndagsrunan med en dag, då skottdagen passerades.

Raden av dagrunor kallar vi "veckostav", en benämning som vi lånat från en anonym handskrift med titeln "Runstafvens Beskrifning", som åtföljde Nils Pers stav, då den inköptes. Handskriften är från 1800-talet, men den återger av allt

att döma innehållet i en liknande skrift från 1740-talet. Det finns också en uppgift från 1700-talets början att bönderna kallade dagraden för "Åhrstafwen eller Wickustafwen".

På en komplett runstav finns en rad, som kan kallas "gyllentalsstav". De där förekommande gyllentalen tjänar till att fastställa tidpunkterna för månens nytändningar under året, varom mera i ett senare sammanhang. I äldre tid ansåg man att förändringarna i månens utseende hade ett direkt samband med väderleksförhållandena, och då man planlade ett arbete bestämde man ofta tidpunkten för dess genomförande med hänsyn till när ny- eller fullmåne inträffade.

Gyllentalen, som är 19 till antalet, återges i form av gyllentalsrunor. De 16 första av dessa har utformats så att de påminner om runorna i runraden och har getts siffervärde efter motsvarande

runas placering i runraden. Siffervärdet överensstämmer emellertid inte helt med runans placering i vikingatidens alfabet, eftersom l- och m-runan bytte plats i alfabetet, möjligen redan på 1100-talet. Därför står l-runan för gyllental 14 och m-runan för gyllental 15. Eftersom antalet runor endast är 16 men antalet gyllental 19, konstruerade man under medeltiden tre "nya runor". De kallades aurlaugur, tvimadur och belgthor och gavs siffervärdena 17, 18 och 19. På gyllentalsstaven förekommer inte gyllentalen i ordningsföljd. I en speciell följd, gyllentalscykeln, upprepas gyllentalen på runstaven 12 gånger och därtill läggs 7 gyllental, som inleder en ny gyllentalscykel. På en runstav förekommer därför sammanlagt 235 gyllentalsrunor. Schematiskt återgivna ser runorna på Nils Pers stav ut enligt rutan nedan.

Det är tydligt, att Nils Pers inte utnytt-

<i>Gyllentalsrunor</i>																			<i>Dagrunor</i>						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1	2	3	4	5	6	7
h	f	u	th	o	r	k	h	n	i	a	s	t	b	l	m	R			f	u	th	o	r	k	h

<i>Gyllentalscykeln har följande utseende</i>																		
3	11	19	8	16	5	13	2	10	18	7	15	4	12	1	9	17	6	14
h	f	u	th	o	r	k	h	n	i	a	s	t	b	l	m	R		

jat någon av de skriftliga anvisningar, som fanns vid den tid, då han skar sin stav. I så fall skulle dagrunor och gyllentalsrunor utformats så att de såg ut nästan exakt som runorna i runraden. Nu har de i stället ett klart ålderdomligt utseende och visar god överensstämmelse med motsvarande tecken, exempelvis på en runstav från Björklinge socken, som i Nordiska museets inventarieförteckning har nummer 25.371 och är daterad så tidigt som år 1592. En detalj av denna runstav finns återgiven på fig. 5. Även bilderna på Nils Pers stav gör ett ålderdomligt intryck. Fördelningen av gyllentalen över gyllentalsstaven har också skett på ett sätt som var vanligt på runstavar som skars under en tid, som låg långt före den då Nils Pers tillverkade sin stav.

Nils Pers stav har alltså många ålderdomliga drag. Den har emellertid utformats på ett sätt som avviker från vad som gäller för av oss kända runstavar. Den är bara 60 cm lång och niokantig. I litteraturen omnämns endast fyr-, sex- och åttkantiga runstavar. Anledningen till den ovanliga formen är att veckostaven delats på tre delar, var och en omfattande fyra månader. I vanliga fall är veckostaven fördelad på två halvår eller fyra kvartal. På Nils Pers stav upptas tre sidor av veckostaven, tre sidor av gyllentalsstaven, och på de återstående tre finns bilderna.

Under den tid, då runstavar ännu var i praktiskt bruk, använde man endast i

undantagsfall dagens nummer i månaden, när man ville ange en bestämd tidpunkt. Det normala var, att man nämnde hur dagen inföll i förhållande till någon av de stora helgdagarna. Man kände därför inte behov av att på runstaven tydligt markera årets indelning i månader. Det hör till särdragen hos Nils Pers stav att det finns avbrott i veckostaven, vilka utnyttjas för att ange att ny månad börjar genom att där rista begynnelsebokstaven i månadens namn.

Vi var inte förberedda på, att läsningen av Nils Pers stav skulle vålla problem och blev därför förbryllade vid vår första granskning av staven. Som nämnts finns på denna bokstäver, som markerar när ny månad börjar. Eftersom januari månads början anges med bokstaven J, skuren vid stavens handtag som framgår av fig. 2, förstod vi att avsikten var att läsningen skulle börja vid handtaget. Bokstaven J har formen av ett I med en prick ovanför och placeringen av denna visar hur man skall hålla staven under läsningen. Nils Pers stav skall tydligen hållas med höger hand om handtaget och läsas från höger till vänster. Vi upplevde nu samma förvåning som Arvid Lindhagen gav uttryck för i en artikel i *Fataburen* 1922, sedan han granskat en runkalender från den Cronstedtska samlingen på Fullerö, ristad år 1520. Han avslutar artikeln med följande meningar: "Vidare kunde man förmoda, att varje rad skulle som vanligt läsas från vänster till höger; men även

härutinnan bedrar man sig: läsningen skall ske från höger till vänster. Det ena med det andra tyder på en strävan att åstadkomma ett kuriosum.”

Nils Pers placering av bokstäverna och det därigenom anvisade sättet att läsa hans stav beror på ett missförstånd och inte på en önskan att åstadkomma ett unikum. Han tog för givet att bilderna skulle vara rättvända, när man läste en runstav. Dessutom uppfattade han den första runan i veckostaven som en spegelvänd f-run, som han föreställde sig var anpassad för att läsas från höger till vänster. Det framgår av att han spegelvänt också de bokstäver, S, N och D, som inleder månaderna september, november och december. Nils Pers sätt att läsa runstaven förefaller att få ett visst stöd om man granskar de bilder av detaljer av runstavar, som förekommer i litteraturen, exempelvis fig. 5. För att helgondagarna skall komma i rätt ordning måste man läsa bilden från höger till vänster och man kan se att vissa runor tycks vara spegelvända bilder av runor i runraden.

Om man tror att en gammal folklig runstav skall läsas från vänster till höger med bilderna vända uppåt, händer det lätt att man tolkar den fel. Så har exempelvis skett med en runstav, av vilken en detalj återges på sid. 572 i boken TIERP – en sockenbeskrivning. Man har läst uppifrån och neråt på bilden och trott att det återgivna tidsavsnittet omfattar den 7/9 till och med den 3/10. I själva verket om-

fattar det den 4/9 till och med den 30/9 och det skall läsas nedifrån och uppåt. Först då blir tiden mellan helgdagarna den rätta och Mikael's dag den 29/9 markeras så som ofta sker, bland annat på Nils Pers stav, med en basun.

Sedan Olof Rudbeck i andra delen av *Atlantican*, som publicerades år 1689, framlagt bevis för att runstaven var en svensk uppfinning, återuppväcktes intresset för de gamla evighetskalendrarna, som då var nästan bortglömda. Vid Uppsala universitetet förelästes det om runstaven, och det trycktes anvisningar för hur man skulle tillverka sådana. Den tidigare nämnda handskriften *Runstafvens Beskrivning* är ett utflöde av det intresse för runstavar, som fanns kvar långt in på 1700-talet.

De runstavar, som under denna tid tillverkades, utformades i flera avseenden annorlunda än de gamla folkliga runstavarna. Detta förhållande har behandlats sparsamt i litteraturen. Här om skriver Sam Owen Jansson i sin artikel *Runstavsproblem* i *Rig* 1947: "Tyvärr har de sena runstavarna och den av *Atlantican* beroende litteraturen fått spela en alltför stor roll i runstavsforskningens senare historia.". Runstavsbeskrivningarna, exempelvis den som förekommer i Martin P:son Nilssons artikel *Folklig tideräkning* i *Nordiska Kulturbilder* del V, redogör endast för utformningen av sena runstavar. I detta sammanhang hänvisar emellertid författaren till

en illustration, som visar en detalj av en gammal runstav och därför inte svarar mot beskrivningen i texten.

Frågan om hur de gamla runstavarna skall läsas får ytterligare belysning, om man studerar gyllentalstaven. Inledningsvis har nämnts, att i gyllentalscykeln återges gyllentalen i en speciell ordningsföljd. Vi skall återkomma till detta förhållande, när vi redogör för hur gyllentalen utnyttjades. För det fortsatta resonemanget är det emellertid tillräckligt att veta, att i gyllentalscykeln är gyllental 7 granne med gyllental 15, och gyllental 8 med gyllental 16.

Om vi läser en gammal runstav, så som Nils Pers ansåg att den skulle läsas, finner vi nu att gyllental 15 ser ut som den 16:e runan i runraden och gyllental 16 ser ut som den 15:e runan i runraden. Först om vi läser runstaven med bilderna riktade nedåt får gyllentalrunorna ett siffervärde, som svarar mot runans placering i runraden.

Det kan inte råda någon tvekan om, att de som skar de gamla runstavarna räknade med att de skulle läsas från vänster till höger med bilderna upp- och nedvända. Man kan inte finna någon rimlig förklaring till att de skulle ha ristat runorna spegelvända och t-runan stupad (upp- och nedvänd) och samtidigt frångått regeln att gyllentalrunorna skulle få siffervärde efter sin placering i runraden. Läser man en gammal runstav från vänster till höger med bilderna nedåtriktade

kommer både helgdagar och gyllentalrunor i rätt ordning.

Det kan verka förvånande att de gamla runstavarna utformades så att de skulle läsas med bilderna nedåtvända. En förklaring kan kanske vara, att det skett en utveckling från en runstav med gyllentalstaven ovanför veckostaven och helgdagarna markerade med enkla kors under denna. När man i ett senare skede ville ersätta de enkla korsen med mera utrymmeskrävande bilder måste man vända på staven.

Lithberg har inte kommenterat frågan om hur de gamla runstavarna skall läsas, men det förefaller som om han ansåg, att de skall läsas från höger till vänster med bilderna rättvända, och att runorna i konsekvens därmed var spegelvända. I sin postuma artikel i Nordisk Kultur XXI återger han en gyllentalsklav (gyllentalrunorna ordnade i nummerordning) för en runstav, som i Nordiska museets inventarium har nummer 205.447. Därvid har han spegelvänt runorna och därigenom gett dem "normalform". Att så är fallet ser man om man granskar samma gyllentalsklav, som den återges i Computus, Lithbergs postuma, av Sam Owen Jansson år 1953 utgivna verk. Där är runorna ej spegelvända, men de återges fortfarande stupade. Som en följd därav har den 15:e och 16:e gyllentalrunan bytt skepnad. Det felaktiga sättet att läsa har medfört att det i Computus finns flera gyllentalsklavar, där den 16:e

runan i runraden figurerar som gyllental 15 och den 15:e runan som gyllental 16.

Vid praktiskt bruk av en gammal runstav gick det visserligen bra att läsa den från höger till vänster och med bilderna uppåtvända. En förutsättning för att resultatet alltid skulle bli rätt var då att man visste att gyllentalssrunorna 15 och 16 var stupade, och därför hade ett annat siffervärde än det som svarade mot deras plats i runraden. Detta innebar ett avsteg från en regel som kodifierades redan under medeltiden. Det förhållandet att sådana avsteg gjorts, har vi inte sett omnämnt i runstavslitteraturen, men det finns exempel på gyllentalssklavar, där gyllental 15 och 16 bytt skepnad. Närmare uppgifter härom finns i en uppsats med titeln: Användning av tidigt tillverkade runstavar efter kalenderreformen år 1753, som vi deponerat i Nordiska museets bibliotek.

Nu något om bilderna på Nils Pers stav. Enligt den kyrkliga kalenderordningen är följande helgdagar knutna till ett fast datum: nyårsdagen, trettondagen, kyndelmässodagen, Marie bebådelsedag, midsommardagen, den helige Mikael's dag, alla helgons dag och juldagen. Dessa dagar finns givetvis markerade på Nils Pers stav vid ursprungligt datum, även om det ibland är svårt för ett sentida öga att se vad bilderna föreställer. Vidare finns ett antal helgondagar markerade.

På Nils Pers stav är följande dagar markerade genom bilder:

Januari

- 1. Nyårsdagen; 6. Trettondagen;
- 13. Tjugondagen; 19. Henrik;
- 24. Ericus translatus;
- 25. Pauli omvändelse; 28. Karl.

Februari

- 2. Kyndelmässodagen; 10. Scolastica;
- 17. ? ; 22. Petrus in cathedra; 24. Mattias.

Mars

- 9. Fyrtio martyrs dag; 12. Gregorius;
- 21. Benedictus; 25. Marie bebådelsedag.

April

- 4. Ambrosius; 14. Tiburtius; 18. ? ;
- 25. Markus.

Maj

- 1. Filippus och Jakob; 18. Erik;
- 25. Urban; 27. Beda.

Juni

- 3. Erasmus; 5. Bonifatius; 12. Eskil;
- 17. Botolf; 22. Tio tusen riddare;
- 24. Midsommardagen;
- 29. Petri och Pauli dag.

Juli

- 2. Maria besöker Elisabeth; 8. Sunniva;
- 15. Apostlarnas utsändande; 20 Margareta;
- 25. Jakob; 29. Olof.

Augusti

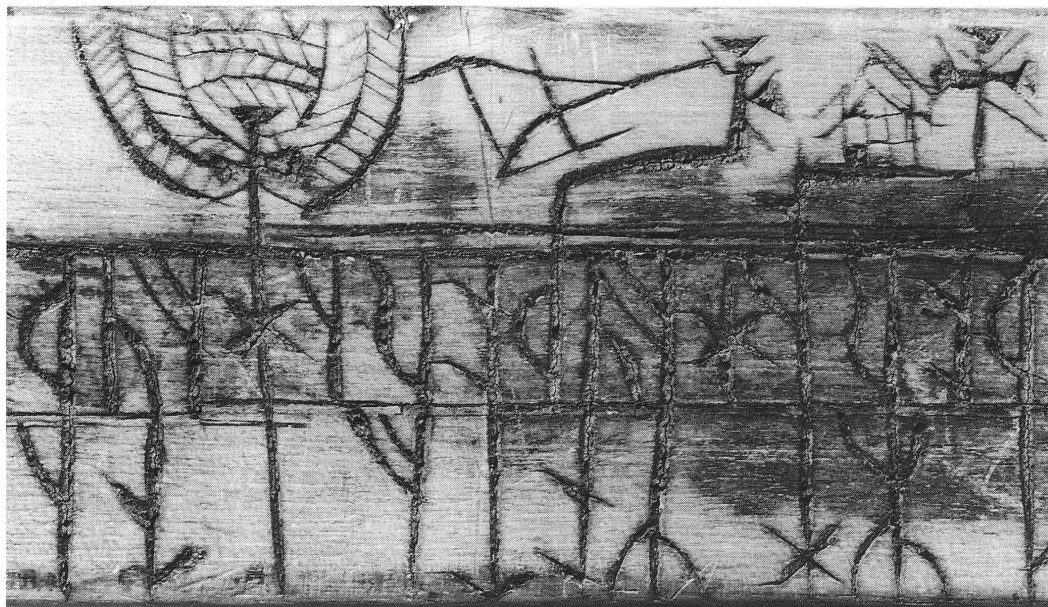
- 1. Vincula Petri; 6. Sixtus; 10. Laurentius;
- 15. Marie himmelsfärd; 24. Bartholomeus.

September

- 1. Egidius; 8. Marie födelse; 17. Lambert;
- 21. Matteus; 29. Mikael.

Oktober

- 7. Birgitta av Vadstena; 14. Calixtus;
- 21. Ursula; 28. Simon och Judas.

Figur 5. Detalj av runstav från Björklinge socken, Nordiska museets inv nr 25.371. Kapell på Gertrud 17/3, plog på Bengt 25/3, krona på Marie Bebdelsedag 27/3. Ur Nils Liethbergs uppsats i *Fataburen* 1932. Foto: Nordiska museet.

November

1. Alla helgons dag; 2. Alla själars dag;
11. Martin; 25. Katarina; 30. Andreas.

December

4. Barbara; 13. Lucia; 15. ? ; 21. Thomas;
25. Juldagen; 26. Stefan;
27. Johannes evangelisten.

Namnlängderna på runstavarna har sitt ursprung i katolska helgonkalendrar, och det är ofta möjligt att lokalisera dessa kalendrar. Att namnlängden på Nils Pers stav går tillbaka på en kalender inom ärkestiftet framgår av att den 24 januari

markeras som helgdag. Dagens namn, Ericus translatus, syftar på den betydelsefulla dag, då Erik den heliges kvarlevor överfördes från Gamla Uppsala till Uppsala, och dagen firades endast inom Uppsala stift.

Den sicksackformade linje, som på Nils Pers stav markerar den 24 januari som helgdag, symboliserar kanske den speciella stenlagda väg mellan Gamla och Nya Uppsala, varom Henrik Schück berättar i sin bok, *Från det forna Upsala*. För att trygga god äring bar man varje år skrinet med Sankt Eriks relikier fram och

tillbaka på denna väg i en högtidlig procession. Ännu på Gustaf Vasas tid anhöll myndigheterna i Uppsala om att få fortfara med denna ceremoni.

Möjligen kan symboliken vara djupare. I sin bok, Spåren av kungens män, anar Maja Hagerman ett samband mellan ordet VIA på mynt, som Eriks son Knut lät prägla, och Eriks-legendens "kungsväg".

Olof Rudbeck trodde, att runstaven uppfanns av våra hedniska förfäder år 1859 efter världens skapelse. Ursprungligen fanns det därför inga markeringar av kristna helgdagar på stavarna. Sådana hade införts successivt allt eftersom nya namn infördes i helgonkalendrarna. I Atlantican skrev han därför: "Och ju flera sådanna Helgedagars tekn een sådan Runstaff hafwer, ju yngre är han till sin ålder, alt såsom de Helige hafwa lefwat til sin tijd effter Christum, ock effter dheras Död införde uti Runstafwen, medan wåre Fäder woro under den Påfwiske Läran." Förhållandet var närmast det motsatta. I och med att katolicis-

men förlorade sitt grepp om själarna, blev intresset för helgonen allt mindre, och antalet dagar, som ägnades dem, allt färre.

Att ett stort antal av den katolska kyrkans helgondagar blev kvar efter reformationen berodde dels på traditionens makt, dels på att många av dagarna etablerat sig som märkesdagar. Om man iakttog väder och vind dessa dagar, kunde man därav dra värdefulla slutsatser om vad som skulle ske i framtiden. Dagarna ansågs också ge nyttig påminnelse om när det var tid att ta itu med vissa årligen återkommande sysslor. Samtidigt omtolkades de gamla bilderna. Vid den 7 oktober finns ofta ristad en bild, som liknar en karda, och innebörden av denna bild ansågs vara, att det nu var tid att karda ullen. Den äldsta bilden föreställde säkerligen en bok och åsyftade Birgittas uppenbarelser. Benedictus dag, den 21 mars, illustreras på Nils Pers stav med en helt profan bild, en plog, för att man skall veta att nu bör man börja plöja. En viktig märkesdag var Calixtus, den

Figur 6. Detalj av Nils Pers stav som visar helgdagarna från Mikaeli till Märten gås.

Från vänster: Basun på 29/9 ärkeängeln Mikael's dag. Karda på den Heliga Birgittas dag 7/10.

Det var dags att karda ullen. Ett avlövad träd på 14/10 Calixtus dag, en viktig märkesdag i bondeåret,

"den första vinterdagen". Flera kors på Alla Helgons dag 1/11. En gås på 11/11 Sankt Martins dag, "Märten".

Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Figur 7. En runstav av yngre typ skuren enligt anvisningarna som skrevs efter Rudbecks *Atlantica*.
 Upplandsmuseets inv nr UM 1376. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

14 oktober. Det var "första dagen i vintertalet" och tillhörande bild föreställde ett avlövad träd. Den dag i november, som avsatts för att hedra biskop Martin av Tours, inträffade vid tiden för höstslakten och låg därför bra till för en festmåltid. Gåsen som symbol för dagen är mycket vanlig på runstavarna, se fig. 6.

Till några av bilderna har vi inte kunnat finna motsvarande namn. Möjligen kan det bero på att Nils Pers placerat bilderna fel. Den yxa, som förekommer vid den 17 februari, skulle sålunda ha passat bättre vid den 15 februari, som var den dag som ägnats Sigfrid. En bild som skiljer sig från alla andra på staven och inte härstammar från någon helgonkalender är den som finns vid Karls dag, den 28 januari. Vi har inte funnit dagen utmärkt som helgdag på någon annan runstav, men i stora delar av landet var den en viktig märkesdag. I Jämtland visste man

att om det snöade på Karls dag så skulle det snöa sju veckor framåt.

De latinska namnen på vissa av helgdagarna lockade till skämtsamma översättningar. Vincula Petri blev Petter Vink och Petrus in cathedra blev Petter Katt. I södra och mellersta Sverige betraktades Petter Katt som den första vårdagen. Det hette att Petter Katt kastar den heta stenen i sjön.

På Nils Pers stav finns ett kolon inskjutet på fyra ställen i veckostaven. Kolon förekommer sålunda mellan den 21 och 22 februari, mellan den 23 och 24 maj, mellan den 21 och 22 augusti samt slutligen mellan den 22 och 23 november. På gyllentalsstaven är dessa tidpunkter numrerade från 1 till 4 med små siffror, som är rättvända, om man läser staven så som Nils Pers tänkt sig. Som ovan nämnts uppfattades den 22 februari, Petter Katt, som den första vårdagen.

Den 22 augusti, Simforians dag, var enligt Bondepraktikan den första höstdagen och den 23 november, Klemens dag, den första vinterdagen. När sommaren enligt Nils Pers stav inleds redan den 24 maj innebär det en liten avvikelse från Bondepraktikans årstidsindelning enligt vilken sommaren började den 25 maj, Urbans dag. Emellertid finns den 24 maj angiven som första sommardag i en kalender från Karl den stores tid och även i ännu äldre kontinentala kalendrar. Årstidsindelningen gör Nils Pers stav unik bland runstavar.

Det totala antalet bilder på Nils Pers stav är 63. Några av dem kan studeras på fig. 1. På runstavarna var det vanligt att bilderna vid nyårsdagen och trettondagen föreställde uppåtriktade horn, medan bilden vid tjugondedag Knut visade ett horn, som stjälpes omkull, för att antyda, att nu var julfirandet över. Med god vilja kan man känna igen hornen i Nils Pers bilder. Han kopierade bilder, som säkerligen i sin tur var kopior, och som kunde vara svåra att tolka. Det vore orimligt att begära, att resultatet skulle bli konstnärligt tillfredsställande. På de runstavar, som 1700-talets herremän gärna stoltserade med, kunde bilderna där emot te sig som små konstverk. Upplandsmuseet har i sina samlingar en sådan runstav, som apterats till promenadkäpp och därför försetts med en rund käppkrycka av pressat horn med dekor.

Inledningsvis har vi nämnt, att gyllen-

talsstaven kan utnyttjas för att fastställa tidpunkterna för månens nytändning under året. Eftersom en synodisk månad, tiden mellan två nytändningar, ej har samma längd som kalendermånaderna, skulle det vara svårt att utan några hjälpmedel fastställa, när nytändningarna infaller. Inom folklig magi har alltid vår bild av hur månen förändras spelat en stor roll, men också ur kyrklig synpunkt, var frågan intressant. Tidpunkten för påskhögtiden fastställs ju med hänsyn till månens faser, och de kyrkliga kalendrarerna anvisade därför tidigt en metod att lösa problemet. Sedan långt tillbaka hade man vetenskap om att med 19 års mellanrum inföll nytändningarna på samma dagar av året. Man behövde alltså endast hålla reda på 19 olika situationer, som regelbundet upprepades. Dessa numrerades från 1 till 19 och numret kallades årets gyllental. Det år, då Kristus föddes tilldelades gyllentalet 1. För att fastställa gyllentalet för ett godtyckligt år dividerar man därför året med 19 och den erhållna resten ökad med 1 är det sökta gyllentalet. Vid varje årsskifte byttes gyllentalet ut mot det med närmast högre nummer. Var gyllentalet 19 bytte man ut det mot 1. Man visste av erfarenhet, när månens nytändningar ägde rum under vart och ett av de 19 åren i gyllentalscykeln. Dessa dagar angavs på runstaven genom att årets gyllentalsruna pekade ut ifrågavarande dagar på veckostaven. När det här talas om månens nytändning bör

detta förstås i sin ursprungliga betydelse, alltså som den första dag, då man kan iaktta "nymånens skära" Fullmåne inträffar 13 dagar senare.

Ordningsföljden mellan gyllentalen i gyllentalscykeln bestäms av följande regel. Varje siffra är lika med den föregående ökad med 8 och eventuellt minskad med 19. Anledningen härtill är att med åtta års mellanrum inträffar månens nytändningar nästan på samma dagar. Det sker en förskjutning framåt i tiden med endast en á två dagar.

Förhållandena kan belysas med följande exempel på användningen av gyllentalen. För att bestämma gyllentalet för år 1617 (1712) dividerar vi årtalet med 19 och finner att resten blir 2. År 1617 (1712) var alltså gyllentalet 3 och gyllentalssrunan th-runan. Denna utpekar den 1 januari som en dag för nytändning. Åtta år senare, år 1625 (1720), var gyllentalet 11 och s-runan utpekar den 3 januari som första nytändning under året. År 1633 (1728) var det n-runan som var gyllentalssruna och första nytändningen för året ägde rum den 6 januari.

Ordningsföljden mellan gyllentalen är densamma på alla runstavar. Däremot är fördelningen av de 235 gyllentalen över årets 365 dagar inte alltid densamma. Vid tillverkningen av de gamla folkliga runstavarna har gyllentalen i princip placerats på samma sätt som i den medeltida kanoniska kyrkokalendern. Avvikelser härifrån kan bero på felaktig

kopiering av äldre stavar och uppkomna fel kan komma att sprida sig till hela grupper av stavar. Inom ett speciellt tidsavsnitt, som omfattar tiden 8 mars till 5 april, var det särskilt viktigt att gyllentalen blev rätt placerade. En av de uppgifter, som man kunde lösa med runstavens hjälp, var att fastställa påskterminen, datum för första fullmåne efter vårdagjämningen. Härför krävdes att man hade en korrekt uppgift om datum för nytändningen 13 dagar tidigare.

År 1617 (1712) var som ovan nämnts gyllentalet 3. På Nils Pers stav utpekar gyllentalssrunan 3 den 31 mars som datum för nytändning, och år 1617 (1712) inföll alltså påskterminen den 13 april. Enligt den julianska kalendern var det påsktermin detta datum under alla år med gyllental 3. År 1625 (1720), då gyllentalet var 11, var det nytändning den 2 april och alltså fullmåne den 15 april i enlighet med vad som enligt den julianska kalendern gällde för alla år med gyllental 11.

Den använda metoden för att fastställa tidpunkterna för månens nytändning byggde på antagandet att 235 synodiska månader omfattade exakt samma tidsrymd som 19 kalenderår. Så är emellertid inte fallet. Felet är mycket litet, men det ackumuleras. Sedan man använt metoden i 1000 år hade felet vuxit, så att nytändningarna inträffade 3 á 4 dagar tidigare än beräknat. Redan på 1500-talet hade man klart för sig att de gamla runstavarna inte utvisade de rätta tiderna

för månens nytändningar, men kände man till missvisingens storlek klarade man sig bra med de gamla runstavarna. Påskterminen fastställdes på samma sätt som tidigare så länge Sverige höll fast vid den julianska kalendern, och det var ända till år 1753.

De runstavar, som tillverkades som en följd av det genom Atlantican nyväckta intresset, var "förbättrade" på så sätt att den tidigare missvisningen ifråga om månens nytändning eliminerades. På förslag av Samuel Krook, professor i astronomi och matematik vid Uppsala universitet, flyttade man fram gyllentalen med i genomsnitt fyra dagar. Den runa, th-runan, som inleder gyllentalstaven på de gamla runstavarna, byttes därvid ut mot runan belgthor, som tidigare utpekats den 5 januari som en dag för nytändning. I regel räcker det därför att se efter vilken runa, som inleder gyllentalstaven för att avgöra om en runstav är tillverkad före eller efter år 1690. En sådan sen runstav sägs ha "rättade gyllental".

I Atlanticans efterföljd är dagrunor och gyllentalssrunor på de sena stavarna skurna så att utseendet nära överensstämmer med motsvarande runor i runraden. Förhållandet är ett annat när det gäller äldre runstavar. På dessa kan man alltid iaktta många tecken som på olika sätt avviker från det för motsvarande runa normala. Den som skar ett större antal runstavar gav säkert sin speciella prägel åt runorna, och han och hans med-

bröder skapade så småningom fasta traditioner inom området. Såvitt vi vet är det endast Sten-Bertil Vide som intresserat sig för de gamla runstavarnas tecken. I en artikel i *Kulturen* 1961 har han visat hur runstavarnas tecken har olika utseende beroende på i vilket stift stavarna skurits.

Enligt Vide har f-runan på stavar från Uppsala och Linköpings stift i regel bistavarna nedåtvända, medan den på stavar från Västerås stift har dem vända uppåt. I regel är u-runan av normalform, men på Uppsala-stavarna är den stupad och bistaven utgår ungefär från mitten av huvudstaven. Denna kan vara riktad antingen åt höger eller åt vänster. På Nils Pers stav förekommer båda dessa former, den ena som dagruna och den andra som gyllentalssruna. Vide kommenterar inte detta förhållande, men på Uppsala-stavarna har k-runan som regel bistaven riktad nedåt, antingen när den förekommer som dagruna eller som gyllentalssruna. Det förefaller som om den speciella form av t-runa med bistaven korsande huvudstaven på mitten, som förekommer på Nils Pers stav, är unik. Tillägssrunan aurlaugur är på Nils Pers stav spegelvänd och det gäller i allmänhet om stavar från Uppsala stift.

Nils Pers stav skiljer sig i följande avseenden från alla andra av oss kända runstavar. Den är niokantig och veckostaven är fördelad på tre avsnitt om vardera fyra månader. Begynnelsedagarna

för de olika månaderna anges genom bokstäver inskjutna i veckostaven. Genom markeringar på staven anges en indelning av året i vår, sommar, höst och vinter. Några detaljer är också unika. Karlsdagen är markerad som helgdag, och t-runans bistav skär huvudstaven på mitten.

På grund av felskrifningar är Nils Pers stav inte lämpad för praktiskt bruk. April månad har fått 30 dagar, augusti 32 och december 30, och flera av gyllentals-runorna är felplacerade. Sannolikt är staven en kopia av en liknande stav, som tillverkats av någon person med goda kunskaper i kronologi. Intresset för runstavar var mycket stort under 1740-talet. Vi har emellertid inte lyckats hitta någon förebild till Nils Pers stav. Kanske kan någon av årsbokens läsare ge oss en ledtråd, som kan föra oss rätt i vårt sökande.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Runstafwens Beskrifning. Anonym handskrift i Upplandsmuseets bibliotek.

Tryckta källor

Jansson, Sam Owen: Runstavar från Täby. *Täby genom tiderna* 1 1959.

Jansson, Sam Owen: Runstavsproblem. *Rig* 1947.

Lindhagen, Arvid: Om calendaria perpetua efter gamla stilen med rättade gyllental. *Arkiv för matematik, astronomi och fysik. Band 7. No 23* 1911.

Lindhagen, Arvid: Om den rättade gyllentalslängden på en rimstav i Fullerö-samlingen, daterad 1520. *Fataburen* 1922.

Lindhagen, Arvid: Länge und Alter des Mondes in den Kalendarien des Mittelalters. *Arkiv för matematik, astronomi och fysik. Band 9 No 36* 1914.

Lithberg, Nils: *Computus med särskild hänsyn till Runstaven och den Borgerliga Kalendern*. Utgiven av Sam Owen Jansson 1953.

Lithberg, Nils: Rimstavar med rättade gyllental före år 1600. *Fataburen* 1920.

Lithberg, Nils: Runstaven, en ursvensk rådgivare åt Sveriges bönder. *Fataburen* 1932.

Lithberg, Nils: Runstavens uppkomst. *Fataburen* 1921.

Lithberg, Nils: Kalendariska hjälpmedel. *Nordisk Kultur XXI*.

Nilsson, Martin P:son: Årstidernas begynnelsedagar. *Folkliv* 1944.

Nilsson, Martin P:son: Folklig tideräkning. *Svenska kulturbilder, del V*.

Olaus Rudbecks *Atlantica*. Svenska originaltexten. Utgiven 1939 på uppdrag av Lärdomshistoriska Samfundet.

Runristningar, utgivna av Göran Stålbom.

Svensson, Sigfrid: Bondens år. 1945.

Tierp – en sockenbeskrivning.

Vide, Sten-Bertil: Runstavarnas tecken. *Kulturen* 1961.

Erik Berg är pensionerad försäkringsdirektör och Kerstin Berg är antikvarie vid Upplandsmuseet.